

T a d e u s z M A Z U R

Dynamika rozwoju ludności guberni lubelskiej w latach 1880—1905

Динамика развития населения люблинской губернии в 1880—1905 гг.

The Development Dynamics of the Lublin Province Population
in the Years 1880—1904

Kształtowanie się liczby ludności guberni lubelskiej w latach 1880—1905

Przeobrażenia gospodarcze, jakie dokonały się w drugiej połowie XIX wieku w Królestwie Polskim, a zwłaszcza przeobrażenia w rolnictwie, wpłynęły bardzo korzystnie na rozwój demograficzny tej części ziem polskich. W okresie tym tempo wzrostu ludności Królestwa było znacznie wyższe aniżeli na ziemiach polskich pozostałych zaborów.¹ W samym Królestwie jedno z czołowych miejsc pod względem tempa rozwoju demograficznego zajmowała gubernia lubelska.

Gubernia ta, leżąca w południowo-wschodniej części Królestwa, po reorganizacji administracyjnej w 1866 r. obejmowała obszar wielkości 16 838 km². Od zachodu graniczyła z gubernią radomską, od północy z siedlecką. Granica południowa guberni stanowiła granicę państwową z zaborem austriackim. Ziemie leżące na wschód od granic guberni włączone zostały bezpośrednio w skład Imperium Rosyjskiego. Gubernia lubelska obejmowała swoim zasięgiem przeszło 13%, a więc około 1/8 całej powierzchni Królestwa Polskiego (większy obszar posiadała jedynie gubernia warszawska).

W okresie objętym badaniem (1880—1905) nie było tu żadnych zmian terytorialnych zarówno jeśli chodzi o samą gubernię, jak i poszczególne jej powiaty (było ich wtedy dziesięć).²

Kształtowanie się liczby ludności guberni lubelskiej i tempo jej wzrostu w latach 1880—1905 przedstawia tabela 1.

Z danych tej tabeli wynika, że liczba ludności wzrosła tu w badanym okresie z 842,5 tys. do 1 461,4 tys., a więc o 73,5%. Był to wzrost bardzo znaczny wobec tego, że liczba ludności całego Królestwa powiększyła się w tym czasie tylko o około 50%.³ Wskazać też należy na dużą równomierność wzrostu liczby

¹ J. Buzek: *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915, s. 10.

H. Wiercieński: *Opis statyczny guberni lubelskiej*, Warszawa 1901, s. 32; S. Szulc: *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1921, s. 68—71.

³ B. Bornstein: *Analiza krytyczna materiałów statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 25.

Tab. 1. Ludność guberni lubelskiej w latach 1880—1905
The Lublin province population in the years 1880—1905

Lata	Liczba ludności w tys.	Wskaźnik wzrostu 1880 = 100	Przyrost roczny w %	Lata	Liczba ludności w tys.	Wskaźnik wzrostu 1880 = 100	Przyrost roczny w %
1880	842,5	100,0	—	1893	1135,7	134,7	1,7
1881	860,4	102,1	2,1	1894	1153,0	136,9	1,6
1882	868,9	103,1	1,0	1895	1170,8	140,0	1,8
1883	882,6	104,8	1,6	1896	1201,5	142,6	2,3
1884	903,7	107,3	2,4	1897	1235,4	146,6	2,8
1885	927,8	110,1	2,7	1898	1266,1	150,3	2,5
1886	951,7	113,0	2,6	1899	1295,1	153,7	2,3
1887	979,7	116,3	2,9	1900	1320,3	157,3	2,3
1888	1004,7	119,3	2,6	1901	1353,6	160,7	2,1
1889	1052,0	124,9	4,7	1902	1387,0	164,7	2,5
1890	1076,9	127,7	2,3	1903	1418,0	168,3	2,3
1891	1102,7	130,9	2,5	1904	1435,4	170,4	1,2
1892	1116,3	132,5	1,2	1905	1461,4	173,5	1,8

Z r ó d ł o: Obzor lublinskiej guberni. Priłożenje k wsiepoddanniejшему otczotu (za lata 1880—1905) — Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego — S otczotami naczałnikow ujezdow k wsiepoddanniejшему otczotu naczałnika guberni (za lata 1880—1901), Otczot lublinskiego gubernatora (za lata 1881—1901). Opracowanie własne.

ludności guberni lubelskiej. Nie było w badanym okresie ani jednego roku, w którym odnotowano by spadek tej liczby. Najwyższy przyrost (o 4,7%) nastąpił w r. 1889, a najniższy (tylko o 1,0%) w 1880. Poza tymi dwoma skrajnymi przypadkami przyrost roczny mieścił się w granicach 1,2—3,0%.⁴ Średnioroczne tempo wzrostu, obliczone przy zastosowaniu wzoru na średnią geometryczną, wyniosło 2,2%.

Graficzny obraz rozwoju ludności guberni lubelskiej w latach 1880—1905 przedstawia wykres 1.

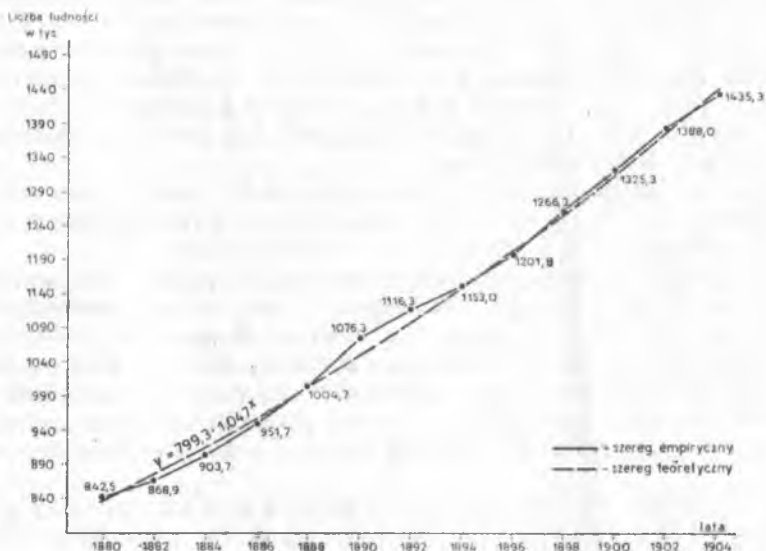
Kształt linii empirycznej wykresu daje podstawę do przypuszczenia, że tendencja rozwojowa ludności guberni w badanym okresie wyraża się za pomocą funkcji wykładniczej. Jest to zgodne z ogólną prawidłowością rozwoju ludności. Funkcja ta ma postać:

$$y = 799,3 \cdot 1,047^x$$

Oznacza to, że stały współczynnik przyrostu ludności guberni lubelskiej w latach 1880—1905 wyniósł 1,047, natomiast procentowa stopa przyrostu 4,7% (dla okresu dwuletniego, gdyż dane w obliczeniach podawane są co dwa lata).

Czynnikiem sprzyjającym tak szybkiemu wzrostowi liczby ludności guberni lubelskiej były niewątpliwie przede wszystkim przemiany w rolnictwie, zapoczątkowane przez reformę uwłaszczeniową z 1864 r. Rejon ten miał bowiem charakter wybitnie rolniczy, ponad 80% ludności utrzymywało się tu z rolnictwa. Godnym podkreślenia jest wzrost obszaru ziemi chłopskiej po wy-

⁴ Dane liczbowe dotyczące stanu ludności poszczególnych powiatów guberni wykazują znaczne różnice w poziomie wartości. Różnice te spowodowane są często — jak się wydaje — niedokładnością rejestracji i sprawozdań. Krytycznej oceny wartości materiału statystycznego dotyczącego stanu i ruchu naturalnego ludności Królestwa Polskiego dokonali S. Szulc i B. Bornstein (S z u l c: op. cit., B o r n s t e i n: op. cit.).

Wykres 1. Tendencja rozwojowa liczby ludności guberni lubelskiej w latach 1880—1904
The development tendency of the population number in the Lublin province in the years 1880—1904

daniu ukazu uwłaszczeniowego. Dzięki parcelacji majątków szlacheckich własność chłopska wzrosła z 37,7% ogólnej powierzchni gruntów ornych guberni w 1864 do 47,6% w 1894 i 52,7% w 1904 r.⁵ Nie bez znaczenia był też fakt, że reforma uwłaszczeniowa stworzyła dogodniejsze warunki do dzielenia gospodarstw. W wyniku tego procesu, a także wskutek parcelacji wielkiej własności, liczba gospodarstw chłopskich wzrosła w guberni lubelskiej z 71407 w r. 1870 do 118 963 w 1904. Wskaźnik wzrostu wyniósł tu 66,6%, podczas gdy dla całego Królestwa tylko 31,3%.⁶

W badanym okresie wzrosła w guberni powierzchnia gruntów wykorzystywanych rolniczo (z 32,8% ogólnej powierzchni guberni w r. 1864 do 71,2% w 1909).⁷ Wzrost ten następował kosztem zmniejszania się powierzchni lasów i nieużytków. Poza tym ulegała zmianie proporcja między gruntami ornymi a stałymi użytkami zielonymi na korzyść tych pierwszych. Czynnikiem sprzyjającym wzrostowi zaludnienia był również postęp w technice produkcji rolnej, jaki obserwujemy w XIX w. w Królestwie Polskim, oraz wprowadzenie na szeroką skalę wysoko wydajnych roślin uprawnych, co musiało wpłynąć na zwiększenie się pojemności ludnościowej regionu lubelskiego (chodzi tu zwłaszcza o uprawę ziemniaka, którego produkcja dopiero w badanym okresie osiągnęła taki poziom, że zawsze wystarczało zbioru na konsumpcję ludzką⁸).

⁵ A. Kierek: *Rozwój kapitalizmu w rolnictwie regionu lubelskiego w latach 1864—1913*, rozprawa habilitacyjna, Lublin 1964, s. 76; R. Chomać: *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970, s. 61.

⁶ *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, Warszawa 1918, s. 72; K. Groniowski: *Gospodarstwa chłopskie na Lubelszczyźnie po uwłaszczeniu*, „Rocznik Lubelski”, R. V, 1962, s. 169.

⁷ Kierek: *op. cit.*, s. 193.

⁸ T. Sobczak: *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Wrocław 1968, s. 61—62.

W miastach guberni nie zaszły w owym czasie bardziej istotne zmiany, mimo iż był to okres rewolucji przemysłowej w Królestwie Polskim. Przemysł rozwijał się tu bardzo słabo. Przeważał drobny przemysł przetwarzający produkty rolne lub wytwarzający dla rolnictwa. W r. 1896 gubernia lubelska posiadała w sumie 1649 różnego rodzaju zakładów i fabryk. O ich wielkości świadczy fakt, że zatrudniały łącznie 8165 osób. Na jeden zakład przypadało więc przeciętnie około 5 robotników.⁹

Jedynym większym ośrodkiem przemysłowym był sam Lublin, pozostawał jednak daleko w tyle za innymi większymi miastami Królestwa tak pod względem liczby zakładów, jak i zatrudnionych w nich robotników.

Jeszcze gorzej wypadło porównanie rozwoju przemysłu całej guberni lubelskiej z rozwojem przemysłu Królestwa. Coraz większy odsetek ludności Królestwa utrzymywał się z pracy w przemyśle. W guberni lubelskiej takiej ludności było tylko około 3%.¹⁰ Rolnictwo pozostało więc tu nadal podstawową gałęzią gospodarki. Przeobrażenia w tym zakresie wywarły zasadniczy wpływ na stosunki demograficzne guberni. Rozwój przemysłu w innych guberniach Królestwa nie spowodował też większej migracji z terenów Lubelszczyzny.

Dynamika rozwojowa ludności poszczególnych powiatów guberni lubelskiej w latach 1880—1905

Rozwój liczby ludności poszczególnych powiatów guberni lubelskiej wykazywał w badanym okresie bardzo istotne zróżnicowanie. Wynikało to zwłaszcza z faktu, że był to rejon niejednorodny gospodarczo.

Część powiatów charakteryzowała się dużym zacofaniem gospodarczym, a także kulturalnym, co nie było bez znaczenia dla przebiegu procesów demograficznych. Kształtowanie się liczby ludności poszczególnych powiatów guberni w latach 1880—1905 ilustruje tabela 2.

Tab. 2. Ludność guberni lubelskiej w latach 1880—1905 według powiatów (w tysiącach)
The Lublin province population in the years 1880—1905 according to districts (in thousands)

Powiat	1880	1885	1890	1895	1900	1905
Lublin	114,8	128,0	156,9	165,4	191,2	212,2
Chełm	88,1	102,4	121,4	136,1	159,4	182,3
Puławy	92,6	103,9	118,2	135,4	153,5	169,1
Zamość	86,5	92,9	105,4	114,6	129,4	144,7
Janów	80,1	88,8	102,1	115,6	128,9	140,9
Hrubieszów	79,1	86,9	102,2	110,5	119,9	136,9
Krasny- staw	73,1	81,8	93,4	101,9	112,7	123,1
Biłgoraj	82,0	86,7	97,9	103,7	112,2	120,6
Lubartów	71,1	78,0	87,0	97,8	108,4	118,1
Tomaszów	75,2	76,6	90,9	98,9	109,6	113,5
Gubernia	842,5	927,8	1078,9	1179,8	1320,3	1461,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów podanych przy tabeli 1.

⁹ H. Radziszewski: *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, „W naszych sprawach”, 1900, t. II, s. 391.

¹⁰ Z. Mazurek: *Przemiany społeczno-ekonomiczne w guberni lubelskiej po uwłaszczeniu*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sec. F, vol. XV, Lublin 1960, s. 82.

Analiza danych tej tabeli daje pogląd na duże zróżnicowanie w rozwoju liczby ludności w poszczególnych częściach guberni, jakie nastąpiło w badanym okresie. W roku 1880 różnice pomiędzy poszczególnymi powiatami (może z wyjątkiem lubelskiego) nie były zbyt znaczne. Powiat lubelski liczył wówczas 114,8 tysiąca ludności, a drugie miejsce, z liczbą 92,6 tys., zajmował powiat puławski. Różnice między stanem ludności powiatu puławskiego a lubartowskiego, który pod tym względem był na ostatnim miejscu, wynosiła tylko 21,5 tysiąca. Do r. 1905 zaszyły jednak bardzo znaczne zmiany. Na pierwszym miejscu utrzymał się powiat lubelski z liczbą 212,2 tys. Na drugie wysunął się powiat chełmski (182,3 tys.). Różnica między liczbą ludności powiatu chełmskiego a tomaszowskiego, który znalazł się pod tym względem na miejscu ostatnim (w 1880 r. był na siódmym), wyniosła 68,8 tys.

Już analiza danych absolutnych prowadzi do wniosku, że tempo wzrostu liczby ludności poszczególnych powiatów guberni w ciągu badanego okresu dwudziestu sześciu lat cechowało bardzo duże zróżnicowanie. Jeszcze bardziej uwidacznia to porównanie tego wzrostu w ujęciu stosunkowym.

Na czoło pod względem przyrostu liczby ludności wysunęły się trzy powiaty: chełmski, lubelski i puławski. Najszybszy wzrost nastąpił w powiecie chełmskim. Wyniósł on 106,9%. Tendencję rozwojową liczby ludności tego powiatu w badanym okresie wyraża funkcja wykładnicza. Przyjmuje ona w tym przypadku następującą postać:

$$\dot{y} = 84,6 \cdot 1,095^x$$

Procentowa stopa przyrostu, najwyższa w guberni, wynosiła w powiecie chełmskim 5,9% (podobnie jak w przypadku całej ludności guberni stopa ta w poszczególnych powiatach odnosi się do okresów dwuletnich). Przrosty roczne były tu dosyć wysokie, od 5,7% (w roku 1889) do 1,2%, przy średniorocznym tempie wzrostu dla całego badanego okresu w wysokości 3,0%.

O wiele większe wahania rocznych przyrostów wystąpiły w powiecie lubelskim, od 7,9% w 1884 r. aż po ubytek w 1892 r., wynoszący 0,1%. Decydujący wpływ na ten fakt miały duże wahania liczby mieszkańców miasta Lublina. Średnioroczne tempo wzrostu liczby ludności wynosiło w tym powiecie 2,5%. Podobnie jak w powiecie chełmskim, tak i tu tendencję rozwojową ludności w latach 1880—1905 najlepiej wyraża funkcja wykładnicza mająca postać:

$$\dot{y} = 109,1 \cdot 1,052^x$$

Procentowa stopa przyrostu liczby ludności powiatu lubelskiego wynosiła w badanym okresie 5,2%. Ogółem ludność tego powiatu w ciągu dwudziestu sześciu lat zwiększyła swoją liczebność o 85,0%.

Powiat puławski, trzeci z grupy powiatów o najwyższym przyroście liczby ludności, osiągnął wzrost o 82,6%. Również w tym przypadku tendencję rozwojową liczby ludności odzwierciedla funkcja wykładnicza o postaci:

$$\dot{y} = 87,1 \cdot 1,052^x$$

Wynika z powyższego, że powiat puławski miał w badanym okresie taką samą stopę przyrostu, jak lubelski. Również jednakowe było w obydwu powiatach średnioroczne tempo wzrostu, wynoszące 2,5%.

Wzrost liczby ludności o 75,9%, a więc większy niż dla całej guberni (73,5%), nastąpił jeszcze — poza wyżej wymienionymi — w powiecie janowskim. Średnioroczne tempo tego wzrostu wynosiło tu 2,3%, przy 2,2% dla całej guberni. Wahania przyrostów rocznych były w powiecie janowskim niewielkie, naj-

nizsze w całej guberni. Najwyższy przyrost liczby ludności (o 3,6%) nastąpił w 1897 r., a najniższy, (w wysokości 1,1%), w 1885 r. Tendencję rozwojową ludności tego powiatu wyraża funkcja wykładnicza o postaci:

$$\hat{y} = 76,6 \cdot 1,048^x$$

Tempo przyrostu liczby ludności pozostałych powiatów w latach 1880—1905 było niższe aniżeli przeciętnie dla całej guberni. Najwyższe tempo w tej grupie osiągnął powiat hrubieszowski. Stan ludności zwiększył się tu o 73,1%. Był to wskaźnik wzrostu niewiele mniejszy niż dla całej guberni. Średnioroczne tempo wzrostu kształtowało się na tym samym poziomie, jak przeciętnie dla całej guberni. Występowały tu jednak spore wahania przyrostów rocznych (od 0,4% w 1897 r. do 7,3% w 1905). Tendencję rozwojową ludności powiatu hrubieszowskiego w badanym okresie najlepiej daje się przedstawić za pomocą równania linii prostej, które ma następującą postać:

$$\hat{y} = 71,8 + 4,4x$$

Oznacza to, że co dwa lata przybywało w tym powiecie przeciętnie 4,4 tys. ludności. Nie jest to zgodne z ogólną prawidłowością rozwoju ludności. W zasadzie bowiem rozwój ten następuje w postępie geometrycznym.

Stan liczebny ludności trzech następnych powiatów, a mianowicie krasnostawskiego, zamojskiego, lubartowskiego, wzrastał prawie w jednakowym tempie. Średnioroczne wskaźniki wzrostu wynosiły w nich po 2,1%. W latach 1880—1905 liczba ludności wzrosła w powiecie krasnostawskim o 68,3%, zamojskim o 67,3% i lubartowskim o 66,1%. Wahania corocznych przyrostów nie były zbyt duże w porównaniu z innymi powiatami. Wskazać należy, że powiaty zamojski i krasnostawski leżały obok siebie i miały podobne warunki przyrodnicze i ekonomiczne. Tendencja rozwojowa ludności powiatu krasnostawskiego może być wyrażona równaniem linii prostej. Ma ono postać:

$$\hat{y} = 68,4 + 4,0x$$

Jeśli chodzi o powiat zamojski, to — podobnie jak w wielu innych — tendencję rozwojową jego ludności w badanym okresie wyraża funkcja wykładnicza, która w tym przypadku przyjmuje postać:

$$\hat{y} = 81,1 \cdot 1,043^x$$

Również zgodnie z ogólną prawidłowością tendencja rozwojowa ludności powiatu lubartowskiego w badanym okresie wyrażona jest za pomocą funkcji wykładniczej:

$$\hat{y} = 76,2 \cdot 1,044^x$$

Na przedostatnim miejscu pod względem procentowego przyrostu liczby ludności znalazł się powiat tomaszowski. Średnioroczne tempo wynosiło dla tego powiatu 1,7%, przy największych w guberni wahaniami stanu ludności.

Aż sześciokrotnie został odnotowany w badanym okresie ubytek ludności, przy czym największy z nich (w 1882 r.) wynosił 5,8%. Przyrosty roczne były tu kilkakrotnie także bardzo wysokie, aż po 11,7% w 1889 r. Takie duże różnice nie były spowodowane przyrostem czy ubytkiem naturalnym, natomiast nie zaistniały warunki, które byłyby przyczyną napływu ludności do powiatu lub jej emigracji w takich rozmiarach. Należy więc raczej wątpić w wiarygodność danych przedstawionych przez władze powiatu tomaszowskiego. Tendencja rozwojowa liczby ludności tego powiatu wyrażona jest funkcją wykładniczą o postaci:

$$\hat{y} = 68,9 \cdot 1,043^x$$

Stopa przyrostu ludności powiatu tomaszowskiego jest taka sama, jak zamojskiego.

Najwolniej wzrastała ludność powiatu biłgorajskiego. Wzrost ten wyniósł w badanym okresie tylko 47,2% przy tempie średniorocznym w wysokości 1,6%. Przyrosty roczne mieściły się w granicach 0,3—2,6% (poza rokiem 1889, kiedy przyrost ten wynosił 5,5%). Tendencję rozwojową ludności tego powiatu w latach 1880—1905 wyraża równanie linii prostej:

$$\hat{y} = 76,3 + 3,3 \times$$

Oznacza to, że co dwa lata przybywało w powiecie biłgorajskim średnio 3,3 tys. ludności.

Na tak duże zróżnicowanie w rozwoju liczby ludności poszczególnych powiatów guberni złożyło się szereg przyczyn, głównie natury gospodarczej. Pewien wpływ wywarły również warunki naturalne (nie w każdym przypadku, bo dla przykładu liczba ludności powiatu tomaszowskiego wzrastała stosunkowo powoli, chociaż były tu dobre gleby). W powiatach lubelskim, puławskim i chełmskim czynnikiem działającym w kierunku zwiększenia liczby ludności była budowa linii kolejowych.¹¹

Zróżnicowanie tempa wzrostu liczby ludności wywierało wpływ na kształtowanie się gęstości zaludnienia w poszczególnych powiatach guberni (tab. 3). W guberni istniały duże dysproporcje w zaludnieniu, na co wskazują liczby tabeli. 3.

Tab. 3. Gęstość zaludnienia guberni lubelskiej w latach 1880—1905
The population density in the Lublin province in the years 1880—1905

Powiat	Gęstość zaludnienia na 1 km ² w roku					
	1880	1885	1890	1895	1900	1905
Biłgoraj	48,0	50,8	57,2	60,7	65,7	70,6
Chełm	41,4	49,9	57,1	64,0	76,3	85,7
Hrubieszów	50,6	55,5	65,3	70,6	76,7	87,5
Janów	40,8	45,2	52,0	58,9	65,6	71,7
Krasnostaw	48,3	54,1	61,7	67,3	74,5	84,4
Lubartów	51,9	56,9	64,2	71,4	79,1	86,2
Lublin	63,0	70,2	86,1	90,8	105,0	116,5
Puławy	54,6	61,2	69,6	79,7	90,4	99,6
Tomaszów	58,5	59,6	70,7	76,9	85,7	88,2
Zamość	48,4	50,9	59,0	64,2	72,5	81,0
Gubernia	50,0	55,0	63,9	70,0	78,1	86,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów podanych przy tab. 1.

Na początku badanego okresu gęstość zaludnienia kształtowała się powyżej przeciętnej dla całej guberni (która wynosiła 50 osób/km²) w powiatach: lubelskim (63,0 osób/km²), tomaszewskim 57,5 osób/km²), puławskim (54,6 osób/km²), lubartowskim (51,9 osób/km²) i hrubieszowskim (50,6 osób/km²). W okresie między 1880 a 1905 rokiem zaszły w tym względzie istotne zmiany. Na pierwszym miejscu pozostał powiat lubelski (116 osób/km²), na drugie natomiast wysunął się powiat puławski (99,6 osób/km²). Najsłabiej zaludniony w 1905 roku był powiat biłgorajski (70,6 osób/km²). Gęstość zaludnienia całej guberni wzrosła do 86,8 osób/km². Zaludnienie to należy ocenić jako wysokie,

¹¹ Kierek: op. cit., s. 33—40.

zwłaszcza jeśli się weźmie pod uwagę rolniczy charakter guberni i brak większych miast z wyjątkiem Lublina.

Czynniki kształtujące stan liczebny ludności guberni lubelskiej w latach 1880—1905

Zmiany stanu ilościowego ludności mogą dokonywać się poprzez przyrost lub ubytek naturalny, czyli poprzez ruch naturalny oraz ruch migracyjny.

W guberni lubelskiej decydującym czynnikiem był ruch naturalny. Pod jego pojęciem rozumiemy fakty zawierania małżeństw, rozwodzenia się, urodzeń i zgonów. Zasadniczymi elementami są urodzenia i zgony. Kształtowanie się wielkości poszczególnych elementów zależne jest od struktury ludności według wieku i płci, a także od stanu gospodarczego, kulturalnego itp. Ruch naturalny wpływa zarówno na stan liczebny, jak i strukturę ludności według wieku i płci. Stan źródeł pozwala na przebadanie liczby urodzeń i zgonów w guberni lubelskiej w latach 1880—1905, a więc zasadniczych elementów ruchu naturalnego.

Rejestracja urodzeń w całym Królestwie budzi pewne zastrzeżenia co do dokładności materiału statystycznego. Przede wszystkim powszechne było zjawisko zgłaszania nowo urodzonych ze znacznym opóźnieniem. Można jednak zauważyć, że w tym wypadku błędy znosiły się. W związku z tym nie wpływały w większym stopniu na wielkość urodzeń w skali rocznej.¹² Taki pro-

Tab. 4. Urodzenia w guberni lubelskiej w latach 1880—1904
Births in the Lublin province in the years 1880—1905

Lata	Liczba urodzeń (w tysiącach)			Współczynnik urodzeń w ‰	Na 100 urodzonych przypadają chłopców
	chłopców	dziewczynek	ogółem		
1880	17,7	16,1	33,8	—	523,7
1881	17,3	17,2	34,5	40,5	501,4
1882	16,6	16,1	32,7	37,8	507,6
1883	17,3	17,5	34,8	39,7	497,1
1884	18,4	18,3	36,7	41,1	501,4
1885	20,5	20,0	40,5	44,2	506,2
1886	19,5	19,1	38,6	41,1	505,2
1887	20,8	20,0	40,8	42,2	509,8
1888	20,6	20,0	40,6	40,9	507,4
1889	21,4	20,5	41,9	40,7	510,7
1890	22,0	21,2	43,2	40,6	508,1
1891	22,5	21,3	43,8	40,2	513,1
1892	21,3	20,7	42,0	37,9	507,1
1893	—	—	43,6	38,7	—
1894	23,2	22,0	45,2	39,5	513,3
1895	22,4	21,1	43,5	37,3	514,9
1896	23,1	21,8	44,9	37,7	514,5
1897	23,2	22,1	45,3	37,2	512,1
1898	24,9	24,1	49,0	39,2	508,2
1899	25,9	24,6	50,5	39,4	512,9
1900	27,1	25,5	52,6	40,1	515,2
1901	28,6	26,7	55,3	41,3	518,1
1902	29,1	26,3	55,4	40,4	525,3
1903	28,1	25,3	53,4	38,1	526,2
1904	27,6	26,2	53,8	37,7	513,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów podanych przy tab. 1.

¹² Bornstein: op. cit., s. 4—5.

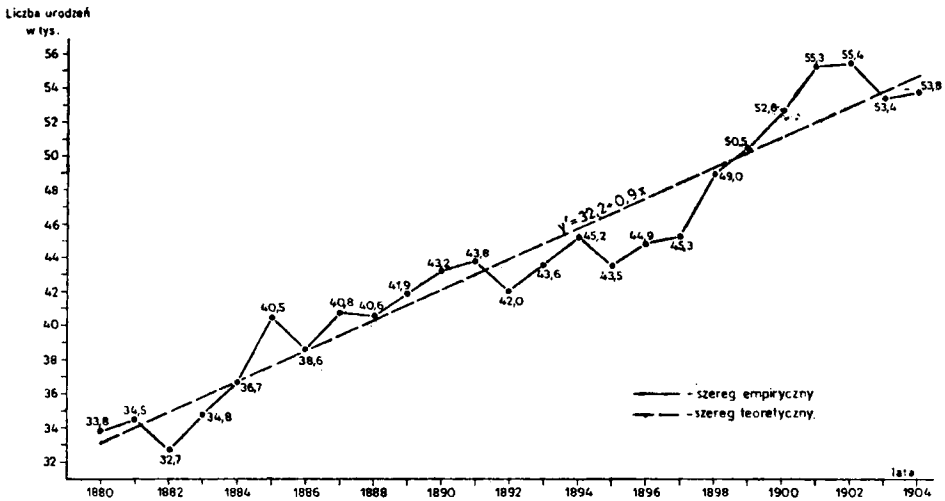
ceder musiał jednak prowadzić do niezgłaszania dzieci, które zmarły w pierwszych miesiącach życia. Fakty takie miały z pewnością miejsce także na terenie guberni lubelskiej, jednak nie zniekształcały w większym stopniu rzeczywistej liczby urodzeń.

Kształtowanie się liczby urodzeń i współczynników rodności w latach 1880—1904 (danych z 1905 r. brak) zamieszczone zostało w tabeli 4.

Z danych tej tabeli wynika, że liczba urodzeń wykazywała tendencję rosnącą. Najmniej urodzeń zanotowano w roku 1882 (32,7 tys.), natomiast najwięcej w 1902 r. (55,4 tys.). Tendencję rozwojową liczby urodzeń w latach 1880—1905 najlepiej przedstawia funkcja liniowa o następującej postaci:

$$\hat{y} = 32,2 + 0,9x$$

Z równania tej funkcji wynika, że w guberni lubelskiej liczba urodzeń wzrastała w badanym okresie przeciętnie o 0,9 tys. rocznie.

Wykres 2. Tendencja rozwojowa liczby urodzeń w guberni lubelskiej w latach 1880—1904
The development tendency of the population number in the Lublin province in the years 1880—1904

Współczynniki rodności utrzymywały się na Lubelszczyźnie, podobnie jak w całym Królestwie Polskim, na wysokim poziomie. Było to wówczas typowe dla większości krajów europejskich, również i tych, które były opóźnione w rozwoju gospodarczym. Analiza wielkości współczynników z tego okresu prowadzi do wniosku, że na ziemiach polskich rozrodczość była jedną z najwyższych w Europie.¹³ W Królestwie Polskim rodność osiągnęła w tym czasie maksymalną wielkość. Było to możliwe dzięki temu, że zdobycze medycyny spowodowały zmniejszenie się zgonów przedwczesnych, a nie znano jeszcze, poza wyższymi warstwami społeczeństwa, kontroli urodzeń. Współczynnik urodzeń kształtował się prawie na poziomie płodności naturalnej (która według demo-

¹³ M. Nietyksza: *Ludność Warszawy na przelomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971, s. 109.

grafów wynosi 45—50‰). Dopiero pod sam koniec XIX w. rozpoczęła się lekka tendencja zniżkowa współczynników rodności, co tłumaczy się stopniowym przenikaniem kontroli urodzeń do średnich warstw społeczeństwa.¹⁴

W guberni lubelskiej współczynniki rodności również kształtowały się na wysokim poziomie, chociaż niższym niż średnia w Królestwie. Według skali współczynników rodności, którą ułożył włoski statystyk Filippo Vergilli, rodność w guberni była średnia lub wysoka.¹⁵ Wpływ na fakt niższej rodności w Lubelskiem aniżeli przeciętnie w Królestwie mogło wywrzeć słabsze oddziaływanie medycyny na spadek zgonów przedwczesnych. Lubelszczyzna — jak już było wspomniane — należała do rejonów Królestwa zacofanych gospodarczo i kulturalnie. Pod koniec XIX w., podobne jak w całym Królestwie, zaznaczyła się tu tendencja zniżkowa współczynników rodności.

Prawidłowością demograficzną jest, że wśród noworodków przeważa płeć męska. Tak również kształtowała się proporcja między urodzeniami chłopców i dziewczynek w guberni lubelskiej, z wyjątkiem jedynie roku 1883, kiedy na 1000 noworodków tylko 497 było płci męskiej. W pozostałych latach na 1000 noworodków przypadało od 501 (w latach 1881 i 1884) do 526 chłopców (w roku 1903), przy czym widać wyraźnie tendencję wzrostową urodzeń chłopców.

W poszczególnych powiatach guberni lubelskiej współczynniki rodności kształtowały się bardzo różnorodnie. Najniższy zanotowany został w roku 1892 w powiecie janowskim (28,1‰), najwyższy natomiast w roku 1885 w powiecie hrubieszowskim (59,6‰). Co do prawdziwości tego ostatniego można mieć pewne zastrzeżenia. Najwyższy poziom współczynnika rodności dla całego badanego okresu wykazywał powiat chełmski, gdzie poza kilkoma latami wynosił on ponad 40‰, a najniższy powiat lubelski (od 39,8 do 34,4‰, poza rokiem 1886, dla którego wynosił on 42,0‰). W innych powiatach współczynniki te dla poszczególnych lat wykazywały dosyć duże rozpiętości. Na niski poziom urodzeń w powiecie lubelskim wywarły wpływ urodzenia w samym mieście Lublinie. Miasto to charakteryzowało się stosunkowo niskimi współczynnikami rodności, co było zresztą już w owym czasie cechą większych ośrodków miejskich.

Rejestracja drugiego elementu ruchu naturalnego — zgonów — nie budzi w Królestwie Polskim większych wątpliwości. Wynika to z faktu występowania poważnych trudności z pogrzebem, jeśli nie było odpowiedniego świadectwa urzędu stanu cywilnego.¹⁶ Mogło najwyżej dojść do niezarejestrowania pewnej liczby zgonów niemowląt, ale nie miało to większego wpływu na kształtowanie się ogólnej liczby zgonów. W związku z tym można przyjąć, że dane dotyczące zgonów w guberni lubelskiej są wiarygodne. Liczby zgonów i współczynniki tego elementu ruchu naturalnego dla guberni zestawione zostały w tabeli 5.

¹⁴ E. Rosset: *Proces starzenia się ludności*, Warszawa 1959, s. 491—496.

¹⁵ Skala ta służy do analizy i oceny współczynników rodności. Według niej współczynniki powyżej 40‰ wskazują na rodność wysoką, od 40‰ do 30‰ — na średnią, powyżej 30‰ — na niską. Obecnie skala ta jest już przestarzała, ale dla okresu badanego jest w pełni przydatna. Rosset: *op. cit.*, s. 467.

¹⁶ Bornstein: *op. cit.*, s. 4.

Tab. 5. Zgony w guberni lubelskiej w latach 1880—1904
Deaths in the Lublin province in the years 1880—1905

Lata	Liczba zgonów (w tysiącach)			Współczynnik zgonów w ‰	Na 100 zgonów ogółem przypadało zgonów mężczyzn
	mężczyzn	kobiet	ogółem		
1881	11,7	12,2	23,9	—	489,5
1881	13,1	12,5	25,6	30,1	511,7
1882	11,7	11,6	23,3	27,1	502,1
1883	10,8	11,0	21,8	25,0	495,1
1884	11,6	11,3	21,9	24,5	484,0
1885	11,2	11,9	23,1	25,2	485,9
1886	11,1	11,7	22,8	24,4	484,7
1887	11,5	12,9	24,4	25,3	487,2
1888	12,8	13,1	25,9	26,1	494,2
1889	13,8	13,7	27,5	26,6	503,6
1890	13,2	13,5	25,7	25,1	492,5
1891	12,7	12,9	25,6	23,5	496,1
1892	15,0	14,8	29,8	26,9	503,4
1893	—	—	28,8	25,6	—
1894	13,9	13,6	27,7	24,3	502,0
1895	12,9	13,0	25,9	21,9	499,1
1896	12,7	12,4	25,1	21,1	506,0
1897	12,9	12,8	25,7	21,1	501,9
1898	12,9	12,9	25,8	20,6	500,0
1899	14,3	14,3	28,6	22,3	500,8
1900	14,7	14,6	29,3	22,4	501,7
1901	15,3	15,3	30,6	22,8	500,0
1902	14,5	14,4	28,9	21,2	501,7
1903	16,2	15,8	32,0	22,7	507,8
1904	17,0	16,1	33,1	23,2	513,6

Z r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie materiałów podanych przy tab. 1.

Z danych tej tabeli wynika, że liczba zgonów wykazywała w badanym okresie tendencję rosnącą. Najmniejsza liczba zgonów przypadła na rok 1883 i wynosiła 21,9 tys., najwyższa natomiast (wysokości 33,1 tys.) na rok 1904. Trzykrotnie obserwujemy znaczniejszy wzrost liczby zgonów w latach 1882, 1889, 1892 (patrz wykres 3). Związane to było z epidemiami (m.in. cholery), jakie w tych latach wystąpiły (wykres 3).¹⁷

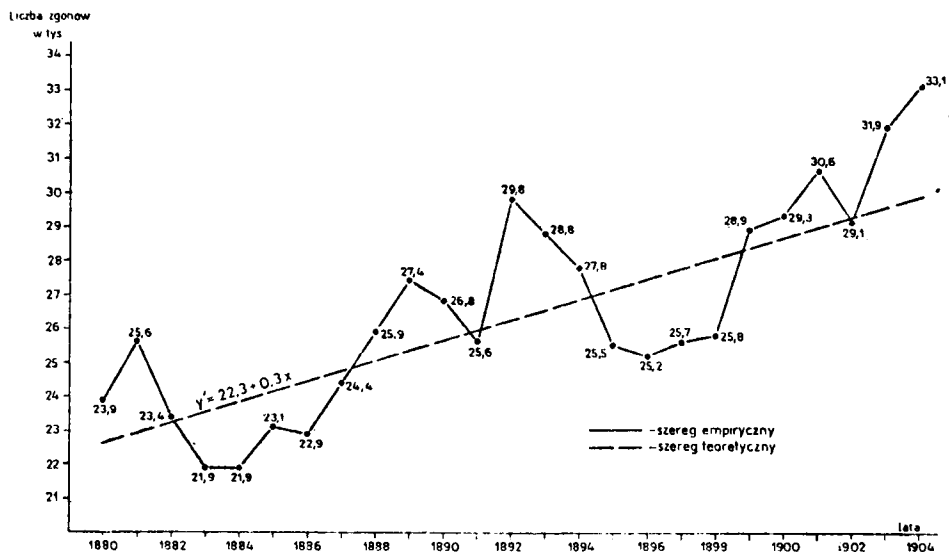
Tendencję rozwojową liczby zgonów w guberni lubelskiej w latach 1880—1904 wyraża najlepiej funkcja liniowa w postaci:

$$\hat{y} = 22,3 + 0,3x$$

Z powyższego wynika, że liczba zgonów wzrastała co roku przeciętnie o 0,3 tys. Przy tak poważnym rozwoju ludności, jaki cechował wówczas gubernię, wzrost ten był nieduży. W konsekwencji prowadziło to do zmniejszenia się współczynnika zgonów, co jest wyraźnie widoczne w drugiej połowie dziewięćdziesiątych lat XIX wieku i w latach 1900—1904. Najwyższy wskaźnik zgonów (osiągnięty w 1881 roku) wynosił 30,1‰, najniższy natomiast (z lat 1896—1897) miał wysokość 21,1‰.

Spadek wielkości współczynnika zgonów był zdeterminowany stopniową likwidacją chorób epidemicznych (zwłaszcza cholery). Do guberni lubelskiej

¹⁷ K i e r e k: op. cyt., s. 32.

Wykres 3. Tendencja rozwojowa liczby zgonów w guberni lubelskiej w latach 1880—1904
The development tendency of the death number in the Lublin province in the years 1880—1904

przenikały również powoli osiągnięcia medycyny, które między innymi wpłynęły na zmniejszenie się śmiertelności noworodków. Tym też można tłumaczyć zmianę proporcji zgonów mężczyzn nad zgonami kobiet. Współcześnie prawidłowością jest przewaga zgonów mężczyzn nad zgonami kobiet. W latach 1880—1891 na terenie guberni zaistniała sytuacja odwrotna — przeważały zgony kobiet. Przyczyną była niewątpliwie wysoka śmiertelność kobiet z powodu tak zwanej gorączki popołożowej. Później, już do końca badanego okresu, przeważały zgony mężczyzn w każdym roku. Wpłynęły na to osiągnięcia medycyny w zmniejszeniu śmiertelności kobiet przy położach.

Urodzenia i zgony są podstawowymi czynnikami wyznaczającymi proces reprodukcji ludności. Określają rozmiary przyrostu naturalnego, który stanowi nadwyżka urodzeń nad zgonami. Może zaistnieć również sytuacja, w której występuje przewaga liczby zgonów i wówczas mamy do czynienia z ubytkiem naturalnym. W badanym okresie w guberni lubelskiej występował cały czas przyrost naturalny (tabela 6).

Poprzednio wykazane zostało, że liczby urodzeń i zgonów wykazywały tendencję rosnącą. Tempo wzrostu liczby urodzeń było jednak wyższe. W związku z tym i liczby absolutne dotyczące przyrostu naturalnego wykazywały tendencję wzrostową, o czym świadczą dane tabeli 6.

Podobnie rzecz się miała ze wskaźnikami przyrostu naturalnego na 1000 osób. Początkowo wskaźnik ten był stosunkowo niski (w roku 1881 wynosił 10,4‰). Lata 1883—1903 można natomiast nazwać okresem wyżu demograficznego w guberni lubelskiej, albowiem przyrost naturalny był wówczas wysoki. Najwyższy wskaźnik (19,2‰) odnotowany został w roku 1902. W okresie tym nastąpiło załamanie tylko w roku 1892, kiedy to wskaźnik przyrostu naturalnego wyniósł 11,0‰. Trzeba tu jednak przypomnieć, że w roku tym pa-

Tab. 6. Przyrost naturalny w guberni lubelskiej w latach 1880—1904
The population birth rate in the Lublin province in the years 1880—1904

Lata	Przyrost naturalny (w tysiącach)	Wskaźnik przyrostu naturalnego w ‰	Wskaźnik dynamiki demograficznej
1880	9,9	—	1,42
1881	8,9	10,4	1,35
1882	9,3	10,2	1,40
1883	12,9	14,7	1,59
1884	14,8	16,6	1,68
1885	17,4	19,0	1,75
1886	15,7	16,7	1,60
1887	16,4	16,9	1,67
1888	14,7	14,8	1,57
1889	14,5	14,1	1,53
1890	16,5	15,5	1,61
1891	18,2	16,7	1,71
1892	12,2	11,0	1,41
1893	14,8	13,1	1,51
1894	17,4	15,2	1,63
1895	18,0	15,4	1,71
1896	19,8	16,6	1,70
1897	19,5	16,1	1,76
1898	23,2	18,6	1,90
1899	21,9	17,1	1,77
1900	23,3	17,7	1,80
1901	24,7	18,9	1,81
1902	26,5	19,2	1,92
1903	21,5	15,4	1,67
1904	20,7	14,5	1,67

Z r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie materiałów podanych przy tab. 1.

nowała w guberni epidemia cholery, co wpłynęło na gwałtowny wzrost śmiertelności. Pod koniec badanego okresu (od roku 1903) nastąpił ponowny spadek przyrostu naturalnego.

Liczby absolutne oraz przyrost naturalny na 1000 osób nie dają nam pełnego obrazu struktury tego przyrostu. W związku z tym stosuje się inne miary reprodukcji ludności, w których nie ma zależności od poziomu składników naturalnego przyrostu. W miarach tych natomiast odzwierciedlona jest proporcja urodzeń i zgonów. Taką miarą jest wskaźnik dynamiki demograficznej (nazywany też wskaźnikiem pomyślności demograficznej). Jest to stosunek liczby urodzeń do liczby zgonów. Wskaźnik ten mówi nam, iloma urodzeniami został zastąpiony jeden zgon.¹⁸ W guberni lubelskiej w latach 1880—1904 wskaźnik dynamiki demograficznej był zawsze wyższy od jedności, podobna sytuacja w tym zakresie istniała zresztą w całym Królestwie Polskim. Roczna liczba urodzeń dawała zawsze nadwyżkę nad liczbą zgonów. Następową więc stała rozszerzona reprodukcja ludności guberni.

W warunkach zacofania gospodarczego, jakie niewątpliwie cechowało gubernię lubelską, tempo przyrostu naturalnego należy ocenić jako bardzo wysokie. Przyczyniły się do tego w największym stopniu korzystne zmiany w rolnic-

¹⁸ J. Z. Hołzer: *Demografia*, Warszawa 1971, s. 266.

twie i w sytuacji zdrowotnej oraz pewna stabilizacja polityczna, jaka nastąpiła w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym.

O zmianie stanu liczebnego ludności guberni lubelskiej w badanym okresie decydował ruch naturalny, ale i ruch migracyjny odgrywał w tym względzie pewną rolę. W materiałach statystycznych, dotyczących ludności guberni w badanym okresie, brak wiadomości co do rozmiarów napływu i odpływu ludności. Można jedynie obliczyć saldo migracji, w związku z tym, że znamy przyrost rzeczywisty i przyrost naturalny. Dane te zestawione zostały w tab. 7.

Tab. 7. Rzeczywisty przyrost ludności w guberni lubelskiej w latach 1881—1904
The actual population increase in the Lublin province in the years 1881—1904

Lata	Przyrost rzeczywisty (w tys.)	w tym		Lata	Przyrost rzeczywisty (w tys.)	w tym	
		Przyrost naturalny (w tys.)	Saldo migracji (w tys.)			Przyrost naturalny (w tys.)	Saldo migracji (w tys.)
1881	17,9	9,9	8,0	1893	18,8	14,8	4,0
1882	8,5	8,9	—0,4	1894	17,9	17,4	0,5
1883	13,7	9,3	4,4	1895	26,8	18,0	8,7
1884	21,0	12,9	8,1	1896	21,7	19,8	1,9
1885	24,1	14,8	9,3	1897	33,9	19,6	14,3
1886	24,0	17,4	6,6	1898	30,9	23,2	7,6
1887	28,0	15,7	12,3	1899	28,8	21,9	6,9
1888	25,0	16,4	8,6	1900	30,2	23,3	6,9
1889	47,3	14,7	32,6	1901	28,4	24,7	3,7
1890	24,3	14,5	9,8	1902	34,3	26,4	7,9
1891	26,4	18,2	8,2	1903	30,0	21,5	8,5
1892	13,6	12,2	1,4	1904	17,3	20,7	—3,4

Z r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie materiałów podanych przy tab. 1.

Z danych tej tabeli wynika, że o przyroście rzeczywistym w latach 1881—1904 decydowała głównie liczba urodzeń i zgonów. W tym czasie rzeczywisty przyrost ludności wyniósł 592,8 tys., w tym 419,4 tys. to przyrost naturalny (co stanowiło 70,7% przyrostu rzeczywistego), a 173,4 to różnica między napływem ludności do guberni a jej odpływem (29,3%). Tylko w roku 1889 saldo migracji było wyższe aniżeli przyrost naturalny (mogło to wynikać z błędów w rejestracji ruchu ludności).

Z wyjątkiem lat 1882 i 1904 napływ ludności do guberni był wyższy od emigracji. Przyrost liczby ludności z tego tytułu wykazywał bardzo duże wahania w poszczególnych latach. Mimo wszystko proces napływu ludności do guberni lubelskiej zasługuje na podkreślenie. Gubernia ta stanowiła rejon wybitnie rolniczy, nie było tu przemysłu na większą skalę. Normalniejsze byłoby więc ujemne saldo migracji.

W omawianym okresie osiedlali się tu Rosjanie. Po powstaniu styczniowym przejęli oni większość stanowisk w administracji terenowej. Zaczęli też powoli przejmować handel.¹⁹ Drugą grupę imigrantów stanowili koloniści niemieccy. Osiedlali się oni przede wszystkim w powiatach: chełmskim, lubar-

¹⁹ Kierek: *op. cit.*, s. 33.

towskim i lubelskim. Cechą charakterystyczną kolonizacji niemieckiej było tworzenie zwartych, zamkniętych osad. Było to osadnictwo wyłącznie o charakterze rolniczym.²⁰ Kolejną grupę stanowili Żydzi. W latach osiemdziesiątych byli oni wypierani z terenów Rosji przez pogromy i rugi. Żydzi w przeciwieństwie do Niemców osiedlali się przede wszystkim w miastach i osadach guberni, zajmując się handlem i rzemiosłem.²¹

Wreszcie osiedlali się w guberni lubelskiej mieszkańcy innych guberni Królestwa Polskiego, a także pozostałych zaborów, przede wszystkim zaś Galicji, w której warunki życia w porównaniu z Lubelszczyzną były o wiele gorsze.²² Napływ ten spowodowany był w dużym stopniu rozparcelowywaniem majątków wielkiej własności. W sumie przyrost ludności spowodowany ruchem mechanicznym był dość znaczny. Wskazywałoby to na niedoludnienie niektórych terenów guberni lubelskiej.

Wszystkie wskazane wyżej fakty świadczą, że przeobrażenia społeczno-gospodarcze, jakie zaszły w drugiej połowie XIX wieku, wywarły silny wpływ na przebieg procesów demograficznych w guberni lubelskiej.

РЕЗЮМЕ

Общественно-экономические преобразования, которые произошли в Польше во второй половине XIX в., оказали существенное влияние на ход демографических процессов в Люблинской губернии. Наступил очень быстрый рост темпа развития населения. Темп прироста населения Люблинской губернии в 1880—1905 гг. был выше темпа прироста во всем Царстве Польском. Следует обратить внимание на тот факт потому, что губерния носила чисто сельскохозяйственный характер, здесь промышленность не играла так значительной роли. Высокая динамика развития населения в губернии в это время была вызвана прежде всего капиталистическими преобразованиями в сельском хозяйстве, начало которым положила сельскохозяйственная реформа 1864 г.

Естественное движение населения было тем фактором, который имел решительное влияние на быстрый рост числа жителей в губернии в 1880—1905 гг. Коэффициент рождаемости сохранялся на высоком уровне, а коэффициент смертности обнаруживал тенденцию к уменьшению. Темп естественного прироста населения в этот период следует считать очень высоким; следует принять во внимание, что Люблинская губерния принадлежала к отсталым в экономическом и культурном отношении районам страны. Сальдо миграции в это время было положительным. В условиях Люблинской губернии нормальным явлением можно было бы считать такое явление, когда эмиграция была больше, чем приплив населения. Такое явление указывало бы на недостаток населения в некоторых районах губернии.

²⁰ W. Śladkowski: *Kolonizacja niemiecka w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego w latach 1815—1915*, Lublin 1969, s. 103—147; W. Wakar: *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*. Cz. II. *Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, Warszawa 1917, s. 130—154.

²¹ J. Schipper: *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 509.

²² E. Grabowski: *Wpływ wędrowek na skupianie się ludności w Królestwie Polskim (1816—1913)*, Warszawa 1916, s. 42—44.

SUMMARY

Social and economical transformations which took place on the Polish territories in the second half of the 19th. century had a significant influence on the course of demographical processes in the Lublin province. A very rapid growth in the population development tempo occurred here. In the years 1880—1905 it was above the population increase for the whole of the Kingdom of Poland. This is worth emphasizing because of the fact that the province had a distinct agricultural character, industry played a small role here. The high dynamics of the population development in the province in the investigated period was caused, therefore, first all by capitalistic changes in agriculture, which were initiated by the Affranchisement Reform in 1864.

The factor which decided the rapid growth in the population number in the province during the years 1880—1905 was the natural movement. The birth coefficient was maintained on a high level, whereas the death coefficient showed a tendency to decrease. The population birth-rate in the investigated period should be estimated as very high, especially if we take into consideration the fact that the Lublin province belonged to the economically and culturally underdeveloped regions of the Kingdom. The migration balance in those days was positive. In the Lublin province conditions it would be more normal if the emigrating population predominated over the immigrating. Such a state of affairs would indicate that certain regions in the province were underpopulated.